

Bukowski, Zbigniew

Puste kabłączki wczesnośredniowieczne z północnego Mazowsza

Notatki Płockie 2/5, 6-8

1957

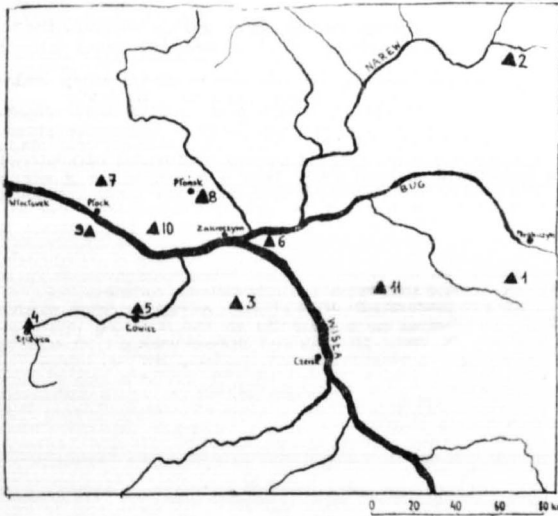
Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PUSTE KABŁĄCZKI Wczesnośredniowieczne Z Północnego Mazowsza

Wśród wytworów złotnictwa wczesnośredniowiecznego Słowiańszczyzny zachodniej wyróżnia się szczególnie grupa przedmiotów ozdobnych, noszących nazwę kabłączków skroniowych. Jedną z odmian są kabłączki puste tzw. typu pomorskiego, wykonane z blachy, oraz zdobione na powierzchni różnymi motywami. Na obszarze północnego Mazowsza znalezione one zostały na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych w następujących miejscowościach:

- Biała m. pow., 2 okazy z XI—XII (?) w.²⁾
- Kobylin-Kuleszki, pow. Wysokie Mazowieckie, 2 okazy z XII w.³⁾
- Książenice, pow. Błonie, 4 okazy z końca XI w.
- Nieporęt, pow. Warszawa, 1 okaz z pocz. XII w.
- Orszymowice, pow. Płock, 2 okazy z pierwsz. poł. XI w.
- Płońsk — okolice, 1 okaz z XI—XII (?) w.
- Turowo, pow. Płock, 1 okaz z XI—XII (?) w.
- Wierzbica Szlachecka, pow. Płońsk, 2 okazy z XI—XII w. (?)
- Żarnówka, pow. Węgrów, 2 okazy z XI—XII (?) w.



Mapa występowania wczesnośredniowiecznych kabłączków pustych na terenie Mazowsza i obszarów przyległych (według Z. Bukowskiego).

1. Biała, 2. Kobylin-Kuleszki, 3. Książenice, 4. Łęczycza, 5. Łowicz, 6. Nieporęt, 7. Orszymowice, 8. Płońsk — okolice, 9. Turowo, 10. Wierzbica Szlachecka, 11. Żarnówek.

Ciekawa grupa tych znalezisk stanowi pewien zamknięty zespół, związany jednak z pozostałą częścią ówczesnej Polski.

Kabłączki tego typu powstały na terenie Pomorza Zachodniego, zamieszkałego we wczesnym średniowieczu przez plemiona słowiańskie.

Ich centrum wytwórcze znajdowało się na terenie dzisiejszej Meklemburgii i Pomorza Za-

chodniego i tam zostały one wytworzone na przełomie X/XI w. a następnie rozpowszechnione w innych częściach obszaru zachodniosłowiańskiego i były używane co najmniej do końca XIII w. Niektóre pracownie złotnicze, produkujące ten typ kabłączków mogły znajdować się na terenie Wielkopolski, czy Kujaw, gdzie daje się zaobserwować drugie ich zgrupowanie. Szereg innych danych pozwala przypuszczać, że większość znalezionych poza Pomorzem Zachodnim kabłączków pustych wiąże się jednak z handlem. Do liczby tej zaliczyć należy kabłączki puste z północnego Mazowsza.

Początki występowania tych przedmiotów na omawianym terenie są określone przez znalezisko w Orszymowicach na pierwszą połowę XI w. i nie ulega wątpliwości, że były one masowo noszone na Mazowszu przez XII w. Z Mazowsza brak jest jakichkolwiek materiałów, czy nawet danych pośrednich, na podstawie których możemy wnioskować, że również i tu znajdowały się warsztaty złotnicze, produkujące ten typ ozdób. Dlatego należy przyjąć handel jako podstawową formę ich rozpowszechniania w ówczesnym społeczeństwie mazowieckim.

Decydującą rolę odegrali kupcy, którzy przewozili m. in. kabłączki puste szlakami zarówno handlu krajowego dalekosieijnego, jak i tranzytowego. Pod tym ostatnim mam na myśli wymianę Polska—Ruś szlakami z Kujaw ku Drohiczynowi i z Łęczycy do Brześcia n. Bugiem. Przedstawione poniżej omówienie tych szlaków handlowych ma za cel stwierdzenie, którymi z nich mogły być przywiezione interesujące nas ozdoby.

Kabłączki puste wykonywane były przez złotników początkowo na zamówienie dla poszczególnych odbiorców, głównie rodzin feudalnych, dość jednak szybko rozpoczęto je wykonywać masowo, dzięki zastosowaniu matrycy do wytłaczania ornamentu. O sposobie ich wykonywania wspomnę w dalszej części artykułu. Kabłączki puste miały tę przewagę nad litymi, że do ich wykonania potrzebna była mniejsza ilość surowca metalowego, a z drugiej strony były one przedmiotami bardzo efektownymi.

Nie ulega dziś wątpliwości, że w XI w. istniała droga handlowa, łącząca Pomorze i północną Wielkopolskę poprzez Kujawy z północnym Mazowszem⁴⁾. Przebiegała ona na ostatnim odcinku z Włocławka przez Płock, Czerwińsk, w kierunku Wyszkowa i dalej do Drohiczyń n. Bugiem. Droga ta miała podwójny charakter, służyła ona bowiem zarówno dla handlu krajowego, jak i tranzytowego w kierunku Rusi do Czernichowa i Kijowa.⁵⁾ Zagadnienie to do dnia nie zostało jeszcze dokładnie opracowane. Skarby dirhemów arabskich wskazują na to, że

już w końcu IX w. przechodził tędy szlak handlowy z Rusi ku ziemiom północno-słowiańskim.⁶⁾ Ostatnie badania sugerują ponadto istnienie odgałęzienia, biegnącego od Płocka w kierunku półwyspu Sambijskiego.⁷⁾

Obszar północnego Mazowsza, posiadający bliskie związki osadnicze z Kujawami i Wielkopolską, a poprzez nią i z Pomorzem, niewątpliwie w XI w. odgrywał już poważną rolę. Na istnienie silnego osadnictwa wskazuje falsyfikat dokumentu, wystawiony dla klasztoru mogileńskiego rzekomo w 1065 r., a pochodzący z drugiej połowy XIII w. sporządzony jednak na podstawie zapisków klasztornych nawet z XI w.⁸⁾

Z obszarem północnego Mazowsza sąsiaduje we wczesnym średniowieczu Ziemia Drohicza, zajęta przez znaczny kompleks osadniczy, mający w samym Drohiczyńskim ważny punkt handlowy pogranicza mazowiecko-rusko-jaćwieckiego. W XII w. Drohiczyń jest drugim obok Brześcia administracyjnym ośrodkiem tego regionu⁹⁾, który leżąc na pograniczu dwu różnych obszarów — Polski i Rusi — i czerpiąc z każdego poważne korzyści, musiał zawierać właściwe im elementy kulturowe. Nie obserwujemy tego natomiast na terenie północnego Mazowsza, gdzie element miejscowy w materiale zabytkowym, znajdował się w olbrzymiej przewadze, a zapożyczenia obce, północne, czy wschodnie były nieliczne i nie odbiły swego piętna, gdyż były przejmowane głównie przez warstwę wyższą. Znalezienie w Drohiczyńskim kilku tysięcy plomb ołowianych, służących do plombowania przechodzących towarów, wskazuje na bardzo ożywiony handel tranzytowy. Natomiast z obszarem północnego Mazowsza nie prowadzą ważniejsze szlaki handlowe ku południowemu-zachodowi, czy też południowi, poza szlakiem wzdłuż Wisły w kierunku Czerska. Służyły one głównie handlowi lokalnemu. Również bliżej niestalone są szlaki handlowe ku Jaćwieży, na które wskazuje znalezienie omawianych ozdób w Kobylinie Kulaszkach. Najdalej wysunięte znaleziska kabłączków typu pomorskiego ku wschodowi to Biała, Nieporęt i Żarnówka. Mogą być one związane zarówno ze szlakami przez nas omawianymi, jak również i szlakiem biegnącym z Łęczycy przez Łowicz i przeprawę przez Wisłę koło dzisiejszej Warszawy (Bródno i Pelcowizna), aż do Brześcia.¹⁰⁾ Wzdłuż tego szlaku mamy jednak nieco słabsze osadnictwo w XI i XII w.¹¹⁾ Na korzyść pierwszego szlaku przemawia fakt, że w Łowiczu znaleziono kabłączki puste, wskazujące jednak na produkcję miejscową. Natomiast na grodzisku w Błoniu i osadzie w Bródnie brak ich zupełnie. Znalezisko w Łęczycy, datowane zresztą na XIII w., jest również odosobnione, a najbliższe skupienie występowania kabłączków pustych mamy na Kujawach. Ze wspomnianym szlakiem ku Czerskowi wiązać można tylko znalezisko w Książenicach.

Większość jednak znalezionych pustych kabłączków na terenie północnego Mazowsza leży

wzdłuż szlaku ruskiego, biegnącego z Kujaw ku Drohiczyńskiemu i z nim należy je najprawdopodobniej łączyć. Szlaki handlowe z Płocka mogły bieć ku południowemu-wschodowi, albo przez przeprawę koło Płocka, wykorzystywaną niewątpliwie już w XI w., lub koło ujścia Bugu do Wisły (być może Zakroczymia znanego co najmniej w XII w.) i tą drogą wyroby z Kujaw, czy Pomorza mogły być rozpowszechniane na terenie środkowego Mazowsza. Również i inne argumenty zdają się przemawiać za naszą tezą. Część Mazowsza, leżąca na północ od Wisły i ujścia Bugu wykazuje gęstsze zaludnienie, na co zwrócił już uwagę i Gall Anonim. Tu powstają też centra administracyjne władzy książęcej oraz kościelnej. Natomiast nizina praska (Mazowsze środkowe), zajęta jest raczej przez organizację kasztelańską.¹²⁾ Również i samo nasilenie badań archeologicznych nie ma w naszym wypadku wpływu na zgrupowanie występowania odkrytych pustych kabłączków koło Płocka i Płońska, gdzie odnalazł je Fr. Tarczyński w końcu XIX w. Przeprowadzone bowiem w ostatnich latach badania na Mazowszu na południu od linii Wisła—Bug, nie wykazały nasilenia występowania tu tych przedmiotów na stanowiskach wczesnośredniowiecznych.

Z powyższych danych wynika, że kabłączki puste znalezione na terenie północnego Mazowsza są przedmiotami o charakterze importowym i zostały przywiezione z Kujaw, lub nawet Pomorza przez kupców, korzystających z drogi biegnącej wzdłuż Wisły, lub nawet samą rzeką w kierunku Drohiczyńska. Były one już przywożone w pierwszej połowie XI w., a w drugiej połowie XI i XII w. rozpowszechniły się w tej części Polski. Znajdowane są bowiem w grobach nie tylko bogato wyposażonych, a więc jednostek bogatszych, lecz również i w grobach słabo wyposażonych, co przemawia za tym, że były one noszone wówczas powszechnie.

Dwie kategorie handlujących zajmowały się rozprowadzaniem ozdób. Pierwszą grupę stanowili kupcy, którzy przywozili je do głównych ośrodków handlowych północnego Mazowsza i stanowili jakby hurtowników w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Grupą drugą byli handlarze-detaliści, którzy rozprowadzali je na terenach, oddalonych od głównych szlaków handlowych i targów.

Nie jesteśmy dziś w stanie określić, czym nabywcy płacili handlarzom za wytwory przez nich przywiezione. Nie ulega wątpliwości z jednej strony, że w odróżnieniu od obszaru drohiczyńskiego, na Mazowszu północnym istniał szeroko rozpowszechniony system monetarny (monetę znaleziono np. na cmentarzystku w Orszymowicach) i pieniędzmi płacono za towary. Z drugiej strony istnieje przypuszczenie, że na obszarze Mazowsza rolę pieniądza mogły odgrywać skórki lub nawet zaplombowane pęczki skórek, tak jak to powszechnie obserwujemy w Drohiczyńskim na podstawie tysięcy znalezionych tu plomb.¹³⁾ Niewątpliwie część tych skórek pochodziła z Mazowsza. Sądzić raczej należy, że obok pie-

niędzy, płacono za towary, skórkami, woskiem i innymi wytworami ówczesnej gospodarki.

Kablączki puste były wyrabiane z blachy brązowej oraz srebrnej. Wszystkie okazy mazo-



Rekonstrukcja sposobu noszenia kablączków skroniowych.

wiekie są zdobione. Z kawałka blachy wyci-nano długą taśmę, zakończoną przeważnie cienkim języczkiem, który następnie zawijano w postaci „S” lub „8” i który stanowił jedno zakończenie przyszłego kablączka. Powierzchnię blachy zdobiono techniką rycia, czyli grawerowania, oraz przez zastosowanie matryc i stempli, którymi sztancowano blachę. W celu uzupełnienia ornamentu wykuwano punkty oraz małe kreseczki. Niewątpliwie złotnicy używali miękkich podkładek z wosku, lub smoły, a za narzędzia służyły im młotki, ryłce, dłuta i sztance. Następną czynnością było rąbanie odpowiednio kształtu otwartego koła. Jak wykazały badania na Pomorzu, używano do tego celu odpowiednio uformowanego kawałka drewna. Drugi koniec zamykano za pomocą ząbków (np. okaz z Kobylina-Kuleszek), lub klapki (np. okaz z Turowa). W końcu brzegi blachy lutowano. Ornament na kablączkach mazowieckich reprezentowany jest głównie przez motywy geometryczne, rzadko spotyka się wzór roślinny.

Znaleziska z Mazowsza dostarczyły nam również materiałów do określenia sposobu noszenia kablączków. Były one przyćepione do ozdoby głowy: czepca, lub czółka. W Żarnówce stwierdzono w grobie, że po obu stronach skroni znajdowało się po kilka (6 i 7) kablączków różnych typów, w tym i puste, przetkniętych przez rzemysk, który je łączył i przytwierdzał do opa-

ski z kory brzozej, pokrytej sukmem, oraz skórą. W Turowie znaleziono 3, a w Białej 4 kablączki różnych typów, połączone paskiem skórzanym.

Do niedawna było kwestią sporną, kto nosił kablączki, czy tylko kobiety, czy również i mężczyźni. Dokładniejsze obserwacje poczynione na cmentarzyskach wykazały, że nosiły je wyłącznie kobiety. Wskazuje na to typowe żeńskie wyposażenie grobów.

Puste kablączki typu pomorskiego pozwalają więc nam na potwierdzenie faktu, że istniał już w pierwszej połowie XI w. szlak handlowy, łączący Kujawy z północnym Mazowszem, który, jak wskazują skarby z IX w. z monetami arabskimi, przebiegał dalej ku Rusi Kijowskiej przez Drohiczyn. Należy również zaznaczyć, że grupa kablączków pustych z terenu północnego Mazowsza, oraz częściowo środkowego, stanowi najbardziej wysunięty ku wschodowi klin ich występowania. Brak ich jest natomiast zupełnie na obszarach leżących na północ i południe, nie mówiąc już o pograniczu polsko-ruskim (np. w Grodnie, Drohiczynie, czy Brześciu), dokąd w ogóle mogły one nie docierać. Fakt ten świadczy, że kablączki puste są typowymi, oraz wyłącznymi, ale oczywiście nie jedynymi ozdobami Słowian zachodnich i poza terenem przez nich zamieszkałym nie występują wcale. W przyszłości, o ile liczba kablączków pustych z omawianego przez nas obszaru wzrośnie, będą one mogły być jednym z elementów, pozwalających na określenie zasięgu występowania osadnictwa mazowieckiego na północ i wschód.

PRZYPISY

- 1) Artykuł niniejszy powstał w związku z moją większą pracą pt. „Kablączki skroniowe typu pomorskiego”, *Przegląd Archeologiczny* t. X zes. 2 (w druku). Stanowi on jednocześnie jej rozszerzenie i uzupełnienie w odniesieniu do obszaru Mazowsza.
- 2) W zestawieniu przy pięciu miejscowościach podałem chronologię XI—XII (?) w. Jako podstawę przyjąłem fakt, że w tym okresie kablączki puste są najpowszechniejsze na terenie Mazowsza północnego i sąsiednich ziem. Pozostałe stanowiska mają lepiej udokumentowane datowanie.
- 3) Zob. A. Kamiński — Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Słiny. *Wiadomości Archeologiczne*, t. 23, 1956 r., z. 2, s. 152. Autor przyjmuje datowanie głównie na podstawie esowatych kablączków.
- 4) K. Małczyński: „Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim”. *Lwów 1926 r.*, mapa oraz s. 14—15.
- 5) B. A. Rybakow: „Torgowlja i torgowje puti”. W pracy zbiorowej „Istoria Kultury Driewnej Rusi”, tom I, M.—L. 1948, ryc. 205 (wiezi handlowe IX—XI w. przez Brześć n. Bugiem), ryc. 206 (wiezi handlowe XI—XIII w. przez Drohiczyn).
- 6) T. Lewicki: Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe błomy ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik H.K.M.* r. 4; 1956, z. 2, s. 212 n.
- 7) J. Antoniewicz. Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych. *Wiadomości Archeologiczne*, t. 22; 1955, nr 3/4, s. 273, ryc. 25.
- 8) R. Cieśla: Płock, powstanie i rozwój miasta. *Notatki Płockie*, 1957, z. 3, s. 5—6.
- 9) T. Lewicki — o. c. s. 289 n.
- 10) K. Musianowicz: Gród i osada pogrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy. Materiały wczesnośredniowieczne. t. 4; 1956, s. 89—90.
- 11) J. W. XXI (mapa równiny praskiej). Zob. również Z. Podwińska: Osadnictwo równiny praskiej w wiekach XI—XVI. Materiały wczesnośredniowieczne. t. 3P, 1951, s. 69 i nast. mapa.
- 12) Z. Podwińska — o. c. s. 92.
- 13) T. Lewicki — o. c. s. 275—296.